

Changing Attitude toward Life as a Prevention and Treatment of Grief; a Review of Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's Views

Abbas Bakhshandeh-Bali

Department of Islamic Education, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr. Abbas Bakhshandeh Bali; Email: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

Article Info

Received: Sep 14, 2018

Received in revised form:

Oct 2, 2018

Accepted: Oct 29, 2018

Available Online: Mar 20, 2020

Keywords:

Grief

Happiness

Islam

Philosophy

Spirit

Abstract

Background and Objective: Some Muslim philosophers tried to present solutions for basic prevention and treatment of worldly grief with a focus on rational principles. This can be observed in al-Kindi's thoughts as a first Muslim philosopher. Other important philosophers like Razi and Ibn Hazm also tried to more deeply pay attention to the issue. Therefore, the purpose of the present study is to check out the solutions presented by al-Kindi, Razi and Ibn Hazm for controlling worldly grief.

Methods: This is a library-based study organized as a descriptive-analytic method and tries to investigate al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's works on basic prevention and treatment of worldly grief. The author declared no conflict of interest.

Results: The findings of this study point to the existence of a rational solution, which is matched with religious texts in al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's works. Accordingly, al-Kindi, Razi and Ibn Hazm consider human mistake in attitude to the world as the main cause of worldly grief. In other words, getting engaged in the material issues directs the spirit toward grief. At the time of grief, the attitude toward life needs to be reconsidered.

Conclusion: Based on the findings if a person can adopt a logical view of life in the world and act in the right way, he/she can control the worldly grief and replace it with happiness.

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v6i1.21831>

Please cite this article as: Bakhshandeh-Bali A. Changing Attitude toward Life as a Prevention and Treatment of Grief; a Review of Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's Views. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2020;6(1):144-152. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v6i1.21831>

Summary

Background and Objective

One of the issues significantly overlooked in the contemporary world is the origin of grief or sadness. Due to the crisis that has emerged in contemporary epistemology, the origin of grief is limited to human appearance and behavior. Current psychological knowledge attempts to limit pathology to the behavioral and physical aspects of the body and has generally forgotten the issue of the self, which can be called crisis-induced forgetfulness. What Muslim philosophers have suggested in the pathology of grief is not merely about behavior, but about its roots. No study has compared Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's views on the prevention and treatment of grief.

Methods

This is a library-based descriptive-analytical study; Al-Kindi's, Razi's, Ibn Hazm's books, as well as those of various commentators were reviewed. Then, different views were collected from the exponents and later commentators of these two thinkers. To better frame the discussion, Al-Kindi's perspective on the control of sadness was first discussed, followed by Razi's and Ibn Hazm's views.

Results

Al-Kindi argues that sadness sometimes arises because of one's own will and sometimes outside will. The first step is to understand its causes. Another rational solution suggested by Al-Kindi for some of the griefs is to pay attention to the time when the grief happened. As time goes on, the sadness that happens at one time will also pass, and one will feel at ease.

Al-Kindi draws attention to this fact that the sad person should not feel destined to death but to take into

account the ephemeral nature of grief. Using philosophical foundations, Razi outlined ways to control sadness. In these solutions, the same path taken by Al-Kindy and adds some further points. He believes that because sadness disturbs the thought and hurts the body and soul of the human being, it is important to change one's attitude toward the material life, which deserves attention before suffering from and paying attention to the grief.

According to Ibn Hazm, one of the most important ways of controlling sorrow is to pay attention to the God of blessings and excellence along with the righteous actions for the day of resurrection. He argues that one day any human wish will be separated or abandoned by the human. That is why living in worldly dreams is not permanent, and what lasts is the hereafter and happiness in the hereafter.

Conclusion

The root of sadness from Al-Kindy's and Razi's perspectives is the "lack of a love" and "unfulfilled wishes", which is caused by mere materialistic attitudes. Ibn Hazm also sees this as a departure from the happiness. Each of them has tried to divert man away from material issues by means of strategies and to lead or direct him beyond this world. Al-Kindy and Razi also address some psychological issues in their approaches to sadness. On the other hand, according to Ibn Hazm, the way to the liberation of the human soul from materiality has been attended to in more detail.

Acknowledgements

The author would like to express their gratitude to all those who contributed to this study.

Funding

According to the author, this research did not receive any specific grant from any funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of interest

The author declared no conflict of interest.

References

1. Azarnoosh A. Modern Arabic-Persion Dictionary. Tehran: Ney; 2002. p. 120. (Full Text in Arabic)
2. Ragheb E. Al-Mofradat fi Gharib Al-Quran. Vol.1. Dameshgh: Dar Al-Ghalam; 1991. p. 231. (Full Text in Arabic)
3. Fayyomi A. Al-Mesbah Al-Monir. Vol.2. Qom: Dar Al-Fekr; 1405. p. 641. (Full Text in Arabic)
4. Ibn Manzore MI. Ilesan Al-Arab. Vol.13. Beirute: Dar-o Alsader; 1993. p. 111. (Full Text in Arabic)
5. Kashani A. Tozih Manazel Al-Saelin. Qom: Bidar Publication; 2006.p. 234. (Full Text in Arabic)
6. The Holy Quran. Qom: Imam Ali Ebne Abi Taleb (Y'a); 2010. Mojadalah. verse 10. (Full Text in Arabic)

7. Majlesi M. Bihar-Al-Anwar. Tehran: Eslamiah Publication; 1985.p. 240. (Full Text in Arabic)

تغيير الموقف في الحياة، كعامل واق من الحزن ومعالج له، دراسة آراء الكندي والرازي وابن حزم الأندلسي

عباس بخشندهبالي

قسم المعارف الإسلامية، كلية العلوم والمعارف الإسلامية، جامعة مازندران، بابلسر، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى السيد عباس بخشندهبالي؛ البريد الإلكتروني: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: حاول بعض الفلاسفة المسلمين أن يقدموا حلولاً للوقاية من الحزن الديني وعلاجه الجذري مع التركيز على المبادئ العقلية. فقد لوحظ هذا الأمر المهم في أفكار الكندي كأول فيلسوف مسلم. لكن الفلاسفة الآخرين بمن فيهم الرازي وابن حزم أيضاً حاولوا معالجة هذه القضية بتعمق أكثر. ومن هذا المنطلق، فإن هدف المؤلف من هذا البحث هو معالجة آراء الكندي والرازي وابن حزم الأندلسي للسيطرة على الحزن الديني.

منهجية البحث: لقد أجري هذا البحث المكتبي بطريقة وصفية وتحليلية ويسعى إلى وقاية وعلاج الحزن الديني مع التركيز على آراء الكندي والرازي وابن حزم. إن مؤلف البحث لم يبلغ عن أي تضارب في المصالح.

الكشوفات: افصحت كشوفات البحث عن وجود حل منطقي وبالطبع قابل للتطبيق على النصوص الدينية في آثار الكندي والرازي وابن حزم. وبناء على ذلك، فإن كلاً من هؤلاء يعتقدون أن الخطأ الأيديولوجي للبشر هو السبب الرئيسي للحزن؛ بعبارة أخرى إن تورط الناس في الماديات يجعل النفس ان تتصف بهذه الصفة. عند حدوث ذلك يجب تحليل موقف الشخص تجاه الحياة.

الاستنتاج: وفقاً لنتائج الدراسة، إذا كان بإمكان الإنسان تبني موقف عقلائي لحياته المادية وأن يتصرف بشكل صحيح، فإنه يستطيع أن يسيطر على الحزن الديني ويجعل السرور بديلاً عنه.

معلومات المادة

الوصول: ٤ محرم ١٤٤٠

وصول النص النهائي: ٢٢ محرم ١٤٤٠

القبول: ١٩ صفر ١٤٤٠

النشر الإلكتروني: ٢٥ رجب ١٤٤١

الكلمات الرئيسية:

الإسلام

الحزن

السرور

الفلسفة

النفس

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Bakhshandeh-Bali A. Changing Attitude toward Life as a Prevention and Treatment of Grief; a Review of Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's Views. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2020;6(1):144-152. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v6i1.21831>

تغییر نگرش در زندگی به مثابه پیشگیری و درمان اندوه؛ بررسی دیدگاه کندی، رازی و ابن حزم

عباس بخشنده‌بالی

گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
 *مکاتبات خطاب به آقای عباس بخشنده‌بالی؛ رایانامه: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۲۳ شهریور ۱۳۹۷
 دریافت متن نهایی: ۱۰ مهر ۱۳۹۷
 پذیرش: ۷ آبان ۱۳۹۷
 نشر الکترونیکی: ۱ فروردین ۱۳۹۹

واژگان کلیدی:

اسلام
 حزن
 سرور
 فلسفه
 نفس

چکیده

سابقه و هدف: برخی از فیلسوفان مسلمان تلاش نموده‌اند با تمرکز بر مبانی عقلی راهکارهایی برای پیشگیری و درمان بنیادین اندوه یا حزن دنیوی معرفی نمایند. این مهم در اندیشه کندی که نخستین فیلسوف مسلمان است به چشم می‌خورد. فیلسوفان دیگر نظیر رازی و ابن حزم نیز تلاش کرده‌اند به صورت ژرف‌تری به این مسئله مهم بپردازند. به همین دلیل، هدف مؤلف در این مقاله پرداختن به راهکارهای کندی، رازی و ابن حزم برای کنترل اندوه دنیوی بود.

روش کار: این پژوهش از نوع کتابخانه‌ای است که با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافت و تلاش شد تا با تمرکز بر آثار کندی، رازی و ابن حزم به پیشگیری و درمان بنیادین اندوه پرداخته شود. مؤلف مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی گزارش نکرده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش از وجود راه حل منطقی و البته تطبیق‌پذیر بر متون دینی در آثار کندی، رازی و ابن حزم حکایت داشت. بر این اساس، هر یک از کندی، رازی و ابن حزم عامل اصلی اندوه را اشتباه انسان‌ها در جهان‌بینی می‌دانند. به عبارتی دیگر، درگیر شدن انسان‌ها در مادیات موجب می‌شود نفس به این ویژگی متصف شود؛ در این هنگام باید نگرش به زندگی واکاوی شود.

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌های پژوهش، اگر انسان بتواند از زندگی مادی خود نگرش منطقی اتخاذ نماید و در رفتار به‌درستی گام بردارد می‌تواند اندوه دنیوی را کنترل؛ و سرور را جایگزین آن کند.

استناد مقاله به این صورت است:

Bakhshandeh-Bali A. Changing Attitude toward Life as a Prevention and Treatment of Grief; a Review of Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's Views. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2020;6(1):144-152. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v6i1.21831>

مقدمه

مسائلی همچون اندوه را در ظاهر انسان و رفتار او خلاصه می‌کنند. دانش روان‌شناسی کنونی تلاش می‌کند آسیب‌شناسی را به حیطة رفتاری و ظاهری بدن محدود کند و موضوعی به نام نفس را به‌طور کلی فراموشی کرده است که می‌توان از آن فراموشی با عنوان بحران یاد نمود. ولی آنچه

یکی از مسائلی که در جهان معاصر به‌طور چشم‌گیری از آن غفلت شده، خاستگاه اصلی حزن و یا اندوه است. با توجه به بحرانی که در معرفت‌شناسی معاصر پدید آمده است، ریشه

برای شکل‌گیری بهتر بحث، ابتدا به دیدگاه کندی درباره کنترل حزن پرداخته شد و بعد از آن به دیدگاه رازی و ابن حزم توجه شد.

یافته‌ها

حزن در مقابل فرح، به معنای اندوه بسیار است (۱). این واژه در لغت به معنای سختی زمین است (۲، ۳). نفس نیز به دلیل اندوه، سخت می‌شود (۴). این کلمه در دو معنا به کار می‌رود که یکی برای انسان مناسب و دیگری نامناسب است. معنای نخست، حزن در مادیات است که با از دست دادن امور مادی و یا نرسیدن به آنها در انسان شکل می‌گیرد (۵). در آیات گوناگون قرآن کریم حدود چهار و دو مرتبه حزن و مشتقات آن وارد شده که بیشتر آنها به صورت منفی بیان شده و به پرهیز از آن نیز توجه شده است. برای نمونه، در فرازی از کتاب الهی چنین آمده است: «إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئًا إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ»؛ هر آینه نجوا کردن کار شیطان است که می‌خواهد مؤمنان را محزون کند و حال آنکه هیچ زبانی جز به فرمان خدا به آنها نمی‌رساند و مؤمنان باید که بر خدا توکل کنند (۶).

در روایات متعددی نیز به مذموم بودن حزن دنیوی توجه شده است (۷). در مقابل، گاهی حزن در امور معنوی شکل می‌گیرد. انسان‌های سالک الی الحق در صورت نرسیدن به مقامات عرفانی و کوتاهی در آن، حزین می‌شوند (۸). مولوی در مثنوی معنوی حزن را پله‌ای برای ترقی در سلوک عرفانی می‌داند و می‌گوید:

شاد از غم شو که غم دام لقاقت

اندر این ره سوی پستی ارتقاقت (۹)

مسئله اصلی پژوهش حاضر حزن دنیوی مذموم است که تلاش شد از منظر کندی، رازی و ابن حزم بررسی؛ و راهکاری برای کنترل آن ارائه شود. کندی نخستین فیلسوف اسلامی است که نقش بسزایی در طرح مبنایی متفاوت برای کنترل مشکلات از جمله حزن ایفا نموده است. وی و رازی نجات از حزن را در گرو ترک تعلقات مادی و توجه نفس به فراتر از مادیات می‌دانند. ابن حزم نیز که از مبانی اندیشمندان فلسفی پیشین بهره برده است، در مبانی فلسفی خود از سرچشمه‌هایی نظیر قرآن کریم و روایات بهره‌ها برده و تلاش نموده به نقشه‌ای توجه کند که جهان‌بینی توحیدی در آن چشمگیر است. در نقشه این حزم نیز تعلقات مادی موجب حزن و اندوه در زندگی است.

فیلسوفان مسلمان در آسیب‌شناسی اندوه مطرح نموده‌اند، توجه صرف به رفتار ظاهری نیست؛ آنها تلاش نموده‌اند با پرداختن به مسائل غیرمادی، از اندوه افراد بکاهند و آنان را به سوی سلامت روانی ایده‌آل رهنمون سازند.

ابویوسف یعقوب بن اسحاق کندی، نخستین فیلسوف عصر اسلامی، نقش بسزایی در طرح مبنایی متفاوت برای کنترل مشکلات از جمله حزن ایفا نموده است. وی با پیوند این مسئله با علم‌النفس تلاش نموده به صورت بنیادین به کنترل حزن بپردازد و مسیر اصلی زندگی انسان را یادآور شود. آنچه درباره کندی اهمیت دارد، توجه وی به مبانی اسلامی در عصر ترجمه است. محمد بن زکریای رازی نیز به راهکارهایی در این باره اشاره می‌نماید. وی نجات از حزن را در گرو تغییر نگرش در زندگی و توجه نفس به فراتر از مادیات می‌داند. ابومحمد علی بن حزم (۴۵۶-۳۸۴ قمری) نیز که از مبانی اندیشمندان فلسفی پیشین بهره برده است، در مبانی فلسفی خود از سرچشمه‌هایی نظیر قرآن کریم و روایات بهره‌ها برده و تلاش نموده به نقشه‌ای توجه کند که جهان‌بینی توحیدی در آن چشم‌گیر است. در نقشه این حزم نیز تعلقات مادی موجب حزن و اندوه در زندگی است.

مسئله بررسی تطبیقی دیدگاه کندی، رازی و ابن حزم درباره پیشگیری و درمان حزن در هیچ نوشتاری بررسی نشده است و سابقه ندارد. با توجه به تأکید این سه بر تعلق به مادیات در شکل‌گیری حزن؛ و با توجه به اشتراکات بنیادین و همچنین نیاز انسان‌ها در کنترل این‌گونه مشکلات مناسب است به صورت ریشه‌ای به این مسئله پرداخته شود.

روش کار

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی، از نوع کتابخانه‌ای است؛ برای انجام پژوهش هر یک از کتاب‌های کندی، رازی، ابن حزم و نیز شارحان گوناگون بررسی شد. بدین منظور، نخست مفهوم حزن و مقابل آن یعنی سرور از مراجع واژه‌شناسی مانند «لسان‌العرب»، «مصباح‌المنیر» و «المفردات» اخذ گردید. سپس، هر یک از آثار کندی که عبارت است از «نامه کندی به المعتصم بالله در فلسفه اولی» و «رسائل فلسفی کندی» واکاوی شد. سپس منابع مرتبط با رازی مانند «الطب الروحانی» بررسی شد. در ادامه، به اثر مهم ابن حزم به نام «الاخلاق و السیر فی مداومه النفوس» مراجعه؛ و سپس، دیدگاه‌های متنوعی از شارحان و متأخران این دو اندیشمند گردآوری شد و نگارش مورد نظر صورت گرفت.

بحث

دیدگاه کندی

خاستگاه حزن از نگاه کندی نفس انسانی است که گاهی متمایل به حزن می‌شود (۱۰). نفس انسان در دو حالت حزین می‌شود که عبارت است از: «حزن یا به دلیل از دست دادن چیزهایی است که مورد علاقه هستند و یا به این سبب رخ می‌دهند که فرد به آرزوهای خود دست نمی‌یابد» (۱۱). طبق این بیان، «فقدان محبوب» و «تحقق نیافتن مطلوب» دو ریشه اصلی حزن به شمار می‌روند. یکی از اصول روان‌شناختی و تربیتی در کنترل آسیب‌ها «اصل تدریج» یا «روش گام به گام» است که محرک‌ها در آن با درجات کوچک و مشخص تغییر می‌یابند (۱۲). کندی در نوشتارش درباره کنترل حزن به این اصل توجه کامل داشته و بر آسیب‌شناسی و درمان آن به صورت تدریجی تأکید می‌کند (۱۳).

راهکارهای کنترل

کندی در کتاب مذکور به بیان راه حلی اجمالی و پس از آن راه حلی تفصیلی توجه می‌کند که درباره راه دوم به نکاتی چند اشاره می‌کند؛ وی معتقد است گاهی حزن به سبب اراده خود شخص به وجود می‌آید و گاهی اراده غیر در آن دخالت دارد. در گام نخست باید سبب بروز آن درک شود. در حالت اول، شخص باید تصمیم بگیرد جلو آن را بگیرد و اراده خود را تغییر دهد. در حالت دوم، دو قسم متصور است: گاهی می‌توان از دیگری پرهیز کرد که در این صورت باید این کار اتفاق بیفتد تا حزن پیشگیری یا درمان شود. ولی اگر نتوان از آن پرهیز نمود از اختیار شخص خارج است و در این صورت نیز حزن معنایی ندارد و کاری خلاف عقل است. در این صورت، حزن به دلیل اختیار کاری است که مقدر شخص نیست و هیچ فایده‌ای نخواهد داشت (۱۴).

یکی دیگر از راهکارهای عقلی کندی برای برخی حزن‌هایی که اتفاق افتاده، توجه به زمان حزن است. با توجه به گذر زمان، حزن که در یک زمان اتفاق می‌افتد نیز خواهد گذشت و انسان آرامش و راحتی را احساس می‌کند. کندی به این نکته توجه می‌دهد که فرد حزین نباید خود را محکوم به فنا بداند بلکه واقعیت گذر حزن را نیز باید مد نظر داشته باشد (۱۴). وی در این قسمت یادآور می‌شود که خدای تعالی هر یک از مخلوقات را به نیازمندی‌شان مجهز نموده است تا مثلاً بر حیوان سیطره داشته باشند. حیوان نمی‌تواند بر خودش

حکم نماید و جاهل به آموزش است. از سویی دیگر، نیازمندی‌های انسان پایانی ندارد و برخی انسان‌ها همه هم خود را به اموری اختصاص می‌دهند که مالک آن نیستند و از این رو، اندوه‌ها از او جدا نمی‌شوند (۱۵). برای رسیدن به این نتیجه، راه رسیدن به خردورزی که استفاده از منطق و فلسفه است نیز نقشی مهم ایفا می‌کند (۱۶).

کندی عبور انسان‌ها از دنیا را به کشتی تشبیه می‌کند. کسانی که در دنیا زندگی می‌کنند مانند کسانی هستند که با کشتی سفر می‌کنند. ملاح آنان را در یکی از ساحل‌ها پیاده می‌کند تا زاد و توشه جمع نمایند. آنان از کشتی پیاده می‌شوند و برخی‌شان می‌بخواهد خود را می‌خرند و به کشتی باز می‌گردند ولی برخی دیگر بیش از حد مشغول این امور می‌شوند. نباید به هر آنچه که شما را به آلام نفسانی و اندوه می‌کشاند از جمله جمع کردن اموال و فرو رفتن در شهوات مشغول شد (۱۷).

یکی دیگر از نکات مهمی که وی به آن توجه دارد، تفکر و فعالیت در جهت پیوستن به عوالم فراتر از ماده است. محبوب‌های عقلی از نگاه کندی همیشگی هستند و فقدان ندارند. در مقابل، محبوب‌های مادی که انسان‌ها به آنها دل می‌بندند موقت‌اند و روزی به پایان می‌رسند. وی می‌گوید: «پس اگر خواهان آن هستیم که محبوب‌ها و مطلوب‌هایمان را از کف ندهیم، باید عالم عقلی را مشاهده کنیم و در جست‌وجوی محبوب‌ها و مملوک‌های خویش در آن عالم باشیم» (۱۴).

دیدگاه رازی

یکی از اندیشمندانی که در آثارش به موضوع حزن پرداخته، محمد زکریای رازی است. وی میان برخی آثار فلسفی‌اش به تعادل در قوای نفس و پرهیز از افراط یا تفریط توجه می‌کند. رازی حزن را عرضی عقلی می‌داند که در اثر فقدان محبوب پدید می‌آید. مراد همان اندوه و حالت افرادی است که در فقدان محبوب به سر می‌برند (۱۸).

راهکارهای کنترل

رازی با استفاده از مبانی فلسفی راهکارهایی برای کنترل حزن بیان می‌کند. در این راهکارها همان مسیر کندی را در پیش گرفته و مواردی را می‌افزاید. وی معتقد است به دلیل اینکه غم اندیشه را آشفته می‌کند و جسم و روح انسان را می‌آزارد؛ بنابراین، سزاوار است در حد امکان چاره‌ای برای کنترل آن اندیشیده شود. به عقیده او برای حل بنیادین آن باید به نفس پرداخته شود و لذت واقعی را به دست آورد (۱۹). علاوه بر این،

حقیقی زندگی کند؛ جهانی که دارای محدودیت‌هایی ذاتی است. بنابراین، داشتن جهان‌بینی درست درباره زندگی در جهان مادی می‌تواند انسان را به هویتی جامع و دینی که اندیشمندان گوناگون بر آن تأکید دارند (۲۶) برساند و حزن را کنترل نماید. معنای عبارات ابن حزم این نیست که انسان باید زندگی مادی را رها کند و به انزوا برود، بلکه وی معتقد است هدف اصلی باید سعادت اخروی باشد تا اندوه کاهش یابد. به عقیده ابن حزم انسان علاوه بر استفاده از حواس ظاهری که آیات قرآن کریم آن را تأیید می‌کند، از این ابزارها باید به شناخت حق تعالی و شناخت بهترین مسیر برای زیستن بپردازد (۲۷).

یکی دیگر از اندیشمندان مسلمان که به نظر می‌رسد بهترین ترسیم از وضعیت انسان در جهان مادی و راه رسیدن به سعادت اخروی و دوری از اندوه را در آثارش ذکر نموده، شیخ شهاب الدین سهروردی است (۲۸-۲۹). وی مانند کندی، رازی و ابن حزم بر ترک دنیای تاریک و آرزوهای طولانی مدتش تأکید می‌کند ولی با تمثیل‌های رمزی خواننده را به مفاهیم متعالی منتقل می‌نماید (۳۱، ۳۰).

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده می‌توان گفت «حزن» به دو معنای «حزن مادی» و «حزن معنوی» کاربرد دارد که مسئله حاضر درباره مورد نخست است. علاوه بر این، آنچه در اندیشه کندی، رازی و ابن حزم به چشم می‌خورد، نگرش توحیدی آنان است که در مسئله پیشگیری و درمان حزن مادی از آن بهره گرفته و تلاش نموده‌اند راهکارهایی معرفی نمایند.

ریشه حزن از نگاه کندی و رازی «فقدان محبوب» و «تحقق نیافتن مطلوب» است که با نگرش مادی صرف شکل می‌گیرد. ابن حزم نیز این نگرش را مایه دور شدن از سرور می‌داند. هر یک از آنان تلاش نموده‌اند با راهکارهایی انسان را از امور مادی فاصله دهند و کمی به سوی عوالم فراتر هدایت نمایند. کندی و رازی در راهکارهایی که درباره حزن مطرح می‌کنند، به برخی مسائل روان‌شناختی نیز توجه دارند. از سویی دیگر، با توجه به مبنای ابن حزم، راه رسیدن به رهایی نفس انسان از مادیات به صورت جزئی‌تری بیان شده است.

محدودیت‌های پژوهش

یکی از محدودیت‌های پژوهش حاضر نبود منابعی مستقل برای این مسئله بود که موجب شد منابع اصلی کندی، رازی و

برای کنترل حزن باید به دو مرحله پیش از حزن و پس از آن توجه نمود. تغییر نگرش درباره زندگی مادی نکته مهمی است که مانند کندی به آن توجه می‌دهد که قبل از حزن شدن باید مد نظر قرار بگیرد. به همین دلیل، باید شمار محبوب‌ها را کاهش داد تا پس از فقدان آنها حزن پدید نیاید.

یکی دیگر از راهکارهای رازی، پرهیز از تک‌محوری در محبوب‌ها است. تفکر در ناپایداری مادیات نکته مهمی است که وی به آن توجه می‌کند؛ همچنین، توجه به این نکته که فقدان محبوب برای همه مردم؛ و یکی از ویژگی‌های جهان محدود است. به همین دلیل باید در محبوب‌ها مدیریت کافی داشت تا در فقدان آنها حزن به سراغ انسان نیاید (۲۰).

دیدگاه ابن حزم

ابن حزم که در نقد آرای پیشینیان متبحر بود، یکی از مهم‌ترین علل مسائلی مانند اندوه را نفس انسان می‌داند. وی در تعریف اندوه به معنایی گسترده که شامل سختی‌ها و گرفتاری‌های زندگی می‌شود اشاره می‌کند (۲۱). محمد عثمان نجاتی معتقد است اندوه از منظر ابن حزم «حالت فشار و تنگی و رنج ناشی از حزن، حسرت، خشم، پستی، تنهایی، گوشه‌گیری، خواری، سبکی، ناتوانی، بیچارگی و مشغولیت فکری» است (۲۲). وی که به تجزیه و تحلیل بیماری‌های روانی برای رسیدن به علل آنها می‌پردازد، کتابی با عنوان «اخلاق و السیر فی مداومه النفوس» تألیف نموده و به این موارد پرداخته است. ابن حزم در کتابی دیگر به نام «الفصل فی الملل و الاهواء و النحل» به قوای نفس اشاره کرده و معتقد است یکی از آن قوا عقل است که می‌تواند بین فضائل و رذائل تمییز گذارد و آن را به سوی اعتدال هدایت نماید (۲۳).

راهکارهای کنترل

طبق دیدگاه ابن حزم اندلسی یکی از مهم‌ترین راه‌های کنترل اندوه توجه به خدای تبارک و تعالی به همراه عمل صالح در جهت معاد است. وی با توجه به آموزه‌های دینی که دنیا را نابودشدنی و زوال‌پذیر می‌داند، به عمل برای آخرت تأکید دارد و استدلال می‌کند که هر یک از آرزوهای انسان روزی از او جدا می‌شود و یا انسان آن آرزو را رها می‌کند. به همین دلیل زندگی در آرزوهای دنیوی ماندنی نیست و آنچه ماندنی است، آخرت و سعادت در آن است (۲۴).

مرغ پرنده چو ماند در زمین

باشد اندر غصه و درد و حنین (۲۵)

فاصله گرفتن از سعادت اخروی موجب می‌شود شخص در محدودیت‌های جهان مادی متمرکز شود و مقابل سرور و لذت

of Culture and Islamic Guidance; 1994. p.323. (Full Text in Persian)

10. Badvi A. Philosophy. Vol.2. Qom: Zavi Al-Ghorba Publication; 2006. p.145. (Full Text in Arabic)

11. Badvi A. Philosophy. Vol.2. Qom: Zavi Al-Ghorba Publication; 2006. p.309. (Full Text in Arabic)

12. Pourafkari N. Dictionary of Psychology and Psychiatry. Tehran: Culture of Contemporary; 1997. p.635. (Full Text in Persian)

13. Nejati MO. Ravanshenasi az Didgah-e Daneshmandan-e Mosalman. Translator: Beheshti S. Tehran: Roshd; 2009. p.47. (Full Text in Persian)

14. Nejati MO. Ravanshenasi az Didgah-e Daneshmandan-e Mosalman. Translator: Beheshti S. Tehran: Roshd; 2009. p.46. (Full Text in Persian)

15. Nejati MO. Ravanshenasi az Didgah-e Daneshmandan-e Mosalman. Translator: Beheshti S. Tehran: Roshd; 2009. p.310. (Full Text in Persian)

16. Ainevand S. Din va Ravanshenasi az Didgah-e Ebn Roshd. Tehran: Ney; 2006. p. 19. (Full Text in Persian)

17. Badvi A. Philosophy. Vol.2. Qom: Zavi Al-Ghorba Publication; 2006. p.310. (Full Text in Arabic)

18. Safa Z. Tarikh-e Oloom-e Aghli dar Tamadon-e Eslami ta Avaset-e Qharn-e Panjom. Tehran: Majid Publication; 2005. p.199. (Full Text in Persian)

19. Razi M. Al-Teb Al-Rohani. Tehran: Islamic Studies Institute of the University of Tehran and McGill; 2007. p. 46. (Full Text in Arabic)

20. Razi M. Al-Teb Al-Rohani. Tehran: Islamic Studies Institute of the University of Tehran and McGill; 2007. p.75. (Full Text in Arabic)

21. Ibn Hazm A. Al-Akhlagh va Al-Seyr fi Modavamah Al-Nofos. Beyrot: Dar Al-Afagh Al-Jadidah; 1978. p.14. (Full Text in Arabic)

22. Ravanshenasi az Didgah-e Daneshmandan-e Mosalman. Translator: Beheshti S. Tehran: Roshd; 2009. p.160. (Full Text in Persian)

23. Ibn Hazm A. Al-Fasl fi Al-Ahva va Al-nehal. Vol.5. Beyrut: Dar Al-Fekr; 1980. p.72. (Full Text in Arabic)

24. Ibn Hazm A. Al-Akhlagh va Al-Seyr fi Modavamah Al-Nofos. Beyrut: Dar Al-Afagh Al-Jadidah; 1978. p. 13-4. (Full Text in Arabic)

25. Balkhi JM. Masnavi-ye-Ma'navi. Vol.5. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 1994. p. 673. (Full Text in Persian)

26. Bakhshandehbali A. Barresi-ye Marahel-e Sheklgiri-ye Hoviat-e Dini-ye Koodakan va Nojavanan. Qom: Center for Radio and TV Islamic Studies; 2006. p. 29-61. (Full Text in Persian)

27. Ibn Hazm A. Al-Taghrib lehadd Al-Mantegh.

ابن حزم بررسی شود. به همین دلیل، تلاش شد به مسئله محوری بحث مورد نظر توجه؛ و از بحث‌های تجربی پرهیز شود.

پیشنهاد‌های پژوهش

با توجه به اهمیت موضوع کنترل آندوه و طرح این بحث به صورت ریشه‌ای در علوم عقلی، پیشنهاد می‌شود برخی از مراکز پژوهشی مرتبط با این موضوعات به پژوهش‌های عمیق‌تری درباره این مهم بپردازند. علاوه بر این، برگزاری همایش‌هایی درباره راه‌های حل بنیادین آندوه نیز مناسب به نظر می‌رسد.

قدردانی

مؤلف مقاله از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش یاریگر وی بوده‌اند تشکر و قدردانی می‌کند.

حامی مالی

بنا بر اظهار مؤلف مقاله، این پژوهش حامی مالی ندارد.

تضاد منافع

مؤلف مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده است.

References

1. Azarnoosh A. Modern Arabic-Persian Dictionary. Tehran: Ney; 2002. p. 120. (Full Text in Arabic)
2. Ragheb E. Al-Mofradat fi Gharib Al-Quran. Vol.1. Dameshgh: Dar Al-Ghalam; 1991. p. 231. (Full Text in Arabic)
3. Fayyomi A. Al-Mesbah Al-Monir. Vol.2. Qom: Dar Al-Fekr; 1405. p. 641. (Full Text in Arabic)
4. Ibn Manzore MI. Ilesan Al-Arab. Vol.13. Beirut: Dar-o Alsader; 1993. p. 111. (Full Text in Arabic)
5. Kashani A. Tozih Manazel Al-Saelin. Qom: Bidar Publication; 2006. p. 234. (Full Text in Arabic)
6. The Holy Quran. Qom: Imam Ali Ebne Abi Taleb (Y'a); 2010. Mojadalalah. verse 10. (Full Text in Arabic)
7. Majlesi M. Bihar-Al-Anwar. Tehran: Eslamiah Publication; 1985. p. 240. (Full Text in Arabic)
8. Gilani A. Explanation of the Mesbah Al-Shariah. Qom: Payame Hagh Publication; 1998. p. 187. (Full Text in Persian)
9. Balkhi JM. Masnavi-ye-Ma'navi. Tehran: Ministry

Beyrut: Al-Moassasah Al-Arabiyyah; 1983.p.287-8.
(Full Text in Arabic)

28. Bakhshandehbali A. Avaz-e Aghle Sorkh: Morori bar Andishehay-e Sheikh Eshragh. Tehran: Centre of Young Thought; 2010. p.42-69. (Full Text in Persian)

29. Bakhshandehbali A. Roots of lights Order Sohrawardi. Qom: Maarefah; 2010.p.54-5. (Full Text in Persian)

30. Suhrawardi S. Collection Works of Sheykh Eshraq Vol.2. Tehran: Institution of liberal Arts and Researches Cultural; 2001.p.244. (Full Text in Persian)

31. Suhrawardi S. Collection Works of Sheykh Eshraq V.3. Tehran: Institution of liberal Arts and Researches Cultural; 2001. 393-5. (Full Text in Persian)

